

Kitap Deęerlendirmesi

İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu, Benedikt Koehler

Hasan Yücel Başdemir

Doç. Dr. | Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Benedikt Koehler, İngiltere vatandaşı emekli bir bankacıdır. 2011 yılından beri İslam ekonomi tarihi üzerine çalışmalar yapmaktadır. Yazar, bu kitapta Werner Sombart, Karl Marks, Max Weber, Henri See gibi meşhur yazarların görüşlerinden farklı şekilde iktisat tarihi üzerine orijinal bir tez ortaya atmaktadır: Kapitalizm, sanıldığı gibi önce Ortaçağ'ın sonlarında İtalya şehirlerinde değil 6. ve 7. Yüzyıllarda Arabistan şehirlerinde ortaya çıktı. Müslüman tüccarlar çok uzunca bir süre dünya ticaretinin önemli aktörleri oldular. Kitapta ilk Müslümanların, bugün çok fazla anlaşılmış olmasa da ekonomik düşüncenin tarihine çığır açıcı katkılarda buldukları ileri sürülüyor.

Kapitalizm terimi, birçok okuyucu için olumsuz ideolojik çağrışımlara sahiptir. O, genel olarak Batı düşüncesinin ve medeniyetinin ekonomik yönü olarak tanımlanır, fakat kapitalizme karşı tepki, Batı'ya karşı tepkilerden çok daha serttir. Bu tepkilerin nedeni, kapitalizmin Avrupa milliyetçiliğini taşıyan bir düşünce; bu milliyetçiliğin iktisadi alanda tezahür eden şekli olarak algılanmasıdır. Daha da temelde o, bir iktisadi sömürgeleştirme ideolojisi olarak görülür. Bu yönüyle kapitalizm, 18. Yüzyıl'dan itibaren Avrupa/Batı merkezli tüm olumsuzlukların nedeni olarak görülen bir sömürge ideolojisi kabul edilmiştir.

Koehler, kapitalizm ile bu anlamı kastetmemektedir. Ona göre kapitalizm, ticari hayatla ilgili ince bir kavrayıştır. İnsan hayatının çok temel faaliyetle-

rinden biri olan ticaret, deneyimlerle kurumsallaşır ve zaman içinde adil pazarların oluşmasını sağlar. İnsanlar arası ekonomik ilişkinin oluşturduğu bu kültürü ifade eden kapitalizm dışında bir kavram yoktur. Kapitalizm kavramına yüklenen olumsuzluklar, insanlığın ticari kültürü ile ilgili bir birikimin de eleştirilene maruz kalmasına yol açmaktadır. Kavramın bu ikili anlamı, piyasa kültürüne karşı aşırı tepkilerin ortaya çıkmasına sebep olmakta ve serbest ticaretin ahlaksız bir faaliyet olduğu algısını güçlendirmektedir.

Koehler, bu kavramsal tartışmaya girmez. O on dokuzuncu yüzyılın başında şarkiyatçı Aloys Sprenger'in "Araplar dünya ticaretinin mucididirler."¹ tespitinin peşine düşer ve bu teze güçlü dayanaklar sağlayan tarihi kaynakları okuyucunun dikkatine sunar. Aslında bu, sadece Sprenger ve Koehler'in tezi değildi. Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* adlı kitabında Abbasiler dönemi ticari hayatını kapitalizm öncesi düzen olarak tanımlamış ve kapitalizmin Müslüman dünyada neşet etmeye başladığını iddia etmişti.²

Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'deki okuyucunun da büyük çoğunluğu, kapitalizm terimini itici bulur ve ona temkinli yaklaşır. Bu nedenle kapitalizm teriminin iki anlamını birbirinden ayırmak gerekir.

Kapitalizmin iki Anlamı

Koehler'in ortaya koyduğu düşünceyi anlayabilmek için kapitalizmin iki anlamının birbirinden ayrılması gerekir.

Mal ve hizmetin sevkiyatına dayalı kurallı ticaret kültürü olarak kapitalizm
Avrupa sömürgeciliğinin ekonomik yönü olarak kapitalizm

(1) Kapitalizmin daha geleneksel ticari kültürü ifade eden birinci anlamı, zaman ve mekân ile sınırlandırılmayan serbest mübadele sistemidir. Şahsi kazanç, sermaye hareketi, sermaye biriktirme, mal ve hizmetlerin mübadelesi ve kişisel tasarruf hakkı gibi düşünceler yeni görünse de her yerde ve her zaman diliminde kurulması muhtemel bir ticari ilişki biçimini tasvir eder. Bu ilişki, zaman içinde basitten karmaşık olana doğru gelişen (ama mübadele ve takas başta olmak üzere basit şeklini her zaman içinde taşıyan) ve karmaşıklaşan ilişkiler ağının kolay organizasyonu için yeni kurumlar oluşturan (ortaklık, sigorta, bankacılık, para, çek, senet, kredi gibi) bir insani

1 Benedikt Koehler, *İslam'ın Erken Döneminde Kapitalizmin Doğuşu*, çev.: İsmail Kurun, Ankara: Liberte Yayınları, 2016, s. 11.

2 Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley: University of California Press, 1976, s. 112.

faaliyet alanıdır. Bu, genel olarak ticari ilişki kültürünü ifade eden iktisat/ekonomi terimiyle ifade edilse de merkezîyetçilik, dağıtımcılık/paylaşımıcılık, regülasyon veya planlamacılık gibi iktisadi anlayışı, olağan akışının ve kendi iç tutarlılığının dışına taşıyan kuram ve uygulamalar nedeniyle serbest ticari ilişkilerin kapitalizm, piyasa ekonomisi, serbest piyasa, liberalizm gibi terimlerle ifade edilmesi ihtiyacını doğurmuştur.

(2) Kapitalizmin, özellikle Batı üniversitelerinde hâkim olan sol ve Marksist akademianın ithamlarının da etkisiyle kazandığı ikinci bir anlam daha vardır. Bu ise 18. Yüzyıl'da Avrupa'da ortaya çıkmış ve kıtanın öbür yanına yayılmış belirli bir zamana ve mekâna ait tarihsel olgunun adıdır. Burada kapitalizmin gelişimi, evrimsel süreçlerle açıklanır. Bu tarihsel olgu Karl Marks, Max Weber, Werner Sombart ve Henri See'nin çalışmaları başta olmak üzere linear (doğrusal ve ilerlemeci) bir tarihsel algıya dayandırılır.³ Bu hikâyede kapitalizm, geç dönem Roma İmparatorluğunun köy sisteminde ortaya çıkan, toprağa bağlı geçimlik ekonomi de denilen Ortaçağ ekonomi sisteminin bir dönüşümü olarak görülür. Manoryalizmden feodalizme,⁴ merkantilizme ve kolonyalizme dönüşen Avrupa ticari deneyimi, See'nin belirlemesine göre 16. Yüzyıl'da kapitalizme dönüşmeye başlamış ve 19. Yüzyıl'da olgunlaşmıştır.⁵

Birinci anlam, insanlığın ticari deneyimini tasvir ederken ikinci anlam, kapitalizmi bir Avrupa deneyimi olarak görür. Koehler, kapitalizme birinci anlamı ile yaklaşır.

Avrupa Kapitalizminin Temelleri

Serbest ticaret ve kapitalizm genellikle şehir hayatı, şehir nüfusunun artışı, sermayenin dolaşımı gibi özelliklerle tanımlanır. Piyasanın dışarıya açık olması, mesleki uzmanlaşma, zanaatkârlık, lüks malların taşınması, ticari ilişkilerin hacmi ve karmaşıklaşması piyasa sisteminin gelişmesine neden olmaktadır. Bu nedenle tarım toplumları ve genel olarak geçim ekonomileri serbest ticaretin anlamının dışında tutulur.

Çoğu iktisat tarihçisi, ortaçağ ekonomisini toprağa bağlı kapalı bir ekonomi olarak görmektedir; Henri See, kapitalizmin doğuşunu sanayi devrimi ile

3 Werner Sombart, *The Quintessence of Capitalism*, New York: Howard Fertig, 1967. Werner Sombart, *The Jews and Modern Capitalism*, New York: Burt Franklin, 1969.

4 Toprak sahibi kişilerin, topraklarını koruması için daha büyük toprak sahibi kişilere topraklarını devretmesi durumudur. Bu sistemde toprağını satan kişi toprağı işler ve ürününü kendisi alır. Ancak toprak artık kendisinin değildir. Sadece toprağı işletip, nimetlerinden faydalanıyordur. Bu sistemin feodalizmden farkı, feodalizm sisteminde kişilerin krala hizmet karşılığında toprak kazanmasıdır. Kralın toprağını işleyerek veya orduda hizmet ederek toprak kazanabilirsiniz ve bu toprak sizin olur, manoryalizmde olduğu gibi kralın üstünde gözükmez.

5 Henri See, *Modern Kapitalizm: Its Origins and Evolution*, Batoche Books, Kitchener, 2004 (ilk baskı 1928), s. 12.

birlikte kırsaldan şehre yoğunlaşan nüfusla açıklamaktadır.⁶ Cristopher Hill de kapitalizmin doğuşuna aynı perspektiften bakar.⁷ Önceleri dar coğrafyada yapılan kapalı ve küçük ölçekli geçim ekonomisinin daha sonra feodalizmle birlikte zenginlik arayışına ve sermaye birikime dönüşmüş, ardından 16. Yüzyıl'dan itibaren zenginliğin anaparanın veya sermayenin miktarıyla ölçülebileceğini ileri süren merkantilizme dönüşmüştür. Çoğu sol yazar, merkantilizmi piyasa sistemi ile özdeşleştirmektedir. Merkantilizme göre, devlet ekonomide korumacı bir rol oynamalı, dış satımı desteklemeli ve dış alımı sınırlandırılmalıdır. Stoklanmış altın, gümüş veya değerli mal miktarı, zenginliğin ölçüsüdür. Bu açıdan merkantilizmin kapitalizm için aşama olduğu ileri sürülür. Bu ticari gelişimin, yedi yıl savaşlarıyla (1756-1763) kapitalizme dönüştüğü iddia edilir.

Bu evrimsel iktisadi tarihin gerçekliği yoktur. Ortaçağlar boyunca Avrupa'da bu türden bir ticari hayatın yanında dünyanın başka bölgelerinde daha yoğun olmak üzere serbest, kurallı ticaret sistemi de aynı anda var olmuştur. Geçim ekonomisi, mübadele ekonomisinin alternatifi değildir; aksine temel düzeyidir. Bu yönden Ortaçağ ekonomisi toprağa bağlı kapalı bir ekonomi olarak görülse de aslında ticari yönlerden uzak değildi. Hastalıkların tedavisinde kullanılan baharatlar, demir ürünleri, tuz, kumaş ve diğer bazı ürünlerin ticareti her zaman yapılmış ve açık ticaret tarım gelirleri ile finanse edilmiştir.

Bu yönüyle Avrupa kapitalizmini kendi içinde doğan bir sistem olarak görmek hatalıdır. Piyasa sistemi, Avrupa'da kendine özgü yönler kazanmış, yeni deneyimlerle birleşmiş ve ilerlemiştir. Ancak onun tarihi kökenleri, popüler iktisat tarihçilerinin ileri sürdüklerinden çok farklı görünmektedir. Koehler'in de iddia ettiği gibi piyasa ekonomisi ve onun birçok kurumu, Avrupa deneyiminin bir ürünü değildir. Farklı tarihlendirmeler yapmak mümkün olsa da karmaşık ticari ilişkileri organize eden piyasa kurumlarının, büyük oranda milattan sonra 6. ve 7. Yüzyıldan itibaren Hicaz bölgesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu ortaya çıkış sürecini, İpek Yolu ile oluşmuş olan ticari deneyimden bağımsız görmek de büyük hata olur.

İpek Yolu ticari kültürünün Hicaz'da gelişmiş şekli, birçok ticari kurumun ortaya çıkmasına yol açtı. Bunların başında ticari ortaklık, sigorta sistemi, yol güvenliği, pazarın şeffaf olması, fiyatlara müdahalenin yasaklanması, çek ve

6 Luciano Pellicani, *The Genesis of Capitalism and the Origins of Modernity*, çev.: James G. Colbert, Telos Press, 1994, s. 29.

7 Cristopher Hill, "Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı", *Kapitalizmin Doğuşu*, editör: David L. Sandes, çev.: Süleyman Erol Gündüz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 32.

senet uygulamaları, malların güven içinde taşınmasının üretim ve tüketimden daha önemli görülmesi, malların serbest dolaşımı önündeki engellerin kaldırılması gibi uygulamalar yer alıyordu.

Hicaz'ın Ticari Deneyimi

Hicaz'ın ticari deneyimlerin daha gerisinde, geç antik dönemden itibaren Çin'den dünyanın batısına yapılan İpek Yolu ticareti vardı. Önce Roma-Part savaşları, daha sonra Bizans-Sasani mücadeleleri (ve Kuzeydeki diğer toplulukların savaşları) M.S. 2-3. Yüzyıldan itibaren Hicaz bölgesini güvenli bir ticari yol haline getirdi. Hicazlı tüccarlar, savaşın dışında kalmayı başaran Yahudi tüccarlarla (özellikle Roma sürgünüyle Doğu'ya gitmiş olan Buhara Yahudileriyle) sürekli ticari ortaklıklar kurdular. Bu süreçte İpek Yolu'nun ticari deneyimi Araplara geçti. Ancak Arap tüccarlar, bu deneyimi çok daha ileriye götürmeyi başardılar.

Hicaz'da, Hz. Muhammed'in Medine'de ilk siyasi organizasyonu tesis etmesine kadar yüzlerce yıl güçlü bir devlet olmadı. Site (şehir) devletlerinin hâkim olduğu Hicaz bölgesi, uçsuz bucaksız kumlarla kaplıydı; bu, eşkıya ve hırsızlar için iyi bir doğal saklanma ortamıydı. Arapların büyük dedeleri Kilab ve Kusay, kumları güvenli bir yer haline getirebilmek için büyük çabalar sarf ettiler. Bu süreç, Hicaz'da önemli ticari kurumların doğmasına sebep oldu.⁸

Haram uygulaması, güvenli ticari bölge oluşturma çabasıydı. Mekke'de Kâbe'nin bulunduğu bölge, "Haram" olarak adlandırılıyor ve burada ticaret veya ibadet amacıyla gelenlere mal ve can güvenliği sağlanıyordu. Haram uygulamasını ihlal edenler, en ağır cezalara maruz bırakılıyordu. Kilab ve Kusay, bu uygulamayı Hicaz'ın tamamına yayma konusunda büyük çaba harcadılar ve bunda büyük oranda başarılı oldular. Ancak haram uygulamasının başarılı olması için başka ticari kurumlarla desteklenmesi gerekirdi. Hz. Muhammed'in gençliğinde yöneticiliğini yapmış olduğu Hılfulfudul (erdemliler dayanışması) uygulaması, zarar gören ticari malları tazmin etme görevi görüyordu. Bugünkü sigorta sistemine karşılık gelen bu kurum, çok erken dönemlerde tesis edilmiş ve tüccarların güven duyarak Hicaz bölgesini seçmesine imkân sağlamıştı.

Arap tüccarlar, 6. Yüzyıla gelindiğinde dünyanın en iyi işadamları olmayı başardılar. Artık onların ticari dehası ve inşa ettikleri kurumlar, tüm dünyada takdir görmeye başlamıştı.⁹ Araplar, ticareti bir ustalık, maharet, alışkanlık ve

⁸ Koehler, *age*, s. 42.

⁹ Koehler, *age*, s. 11.

yatkınlık olarak tanımlamaya başladılar ve bu ustalığa “ilaf” adını verdiler. İlaf, Arapların gurur duydukları kurallı, güvenli ve dürüst ticareti yapabilme becerisiydi.

Funduk uygulaması haram, hılf ve ilaf uygulamalarını destekleyen başka bir ticari icattı. Funduklar, bugünkü otel ve alış-veriş merkezlerinin bir araya gelmiş şekliydi; uzun yolculuklara çıkan tüccarlar için dinlenme, barınma ve aynı anda ticaret yapma imkânı tanıyordu. Bu fundukların ebatlarını, 2500 develik kervanlara kapalı mekân sağlıyor olmalarından yola çıkarak tahmin etmek gayet kolaydır.¹⁰

Tüm bu kurumlar, Hicaz’da miladi 2. Yüzyıldan itibaren güçlü bir ticaret geleneği oluşmasına ve Hicaz tüccarlarının asırlar boyu, dünyanın en zengin işadamları olmasına yol açtı. Bu süreçte Arapların icat ettiği en önemli ticari kurumlardan biri de karmaşık şekilleri olan ortaklıklardı. Kadınların, eşkiyanın ve hatta zaman zaman kölelerin bile iştirak ettiği bu ortaklıklar, büyük bir ticari dehanın ürünüydü. Herkes elindeki maddi birikimlerini tüccarlara veriyor ve karşılığında yüksek miktarda kar payı alıyorlardı. Bu ortaklık kültürü, bir yandan yapılan ticaretin hacmini büyütüyor diğer yandan da kervanlara saldıran hırsızların, hırsızlık yerine ticaret yapmalarını teşvik ediyordu. Aslında ortaklık, bu haliyle haram uygulamasının bir devamı olarak doğmuş oluyordu. Yapılan ticareti, güvenli hale getirmesinin yanında hacmini büyüt-tüğü de anlaşılınca kirad denilen yeni bir kurumsal yapının ortaya çıktı. Esasında sermayeyi kullanma ve işletme olan bu kirad sistemi, Hicaz ticaretinin belkemiği idi.¹¹

Hicaz ticaretinin kültür ve deneyimi, onlarca sistematik çalışmayı gerektiren bir boyuta sahiptir. Kozmopolitizmin ticareti nasıl desteklediğinin en iyi örneği de burada bulunur: Etnik, dini ve gelir dağılımındaki farklılıklar, Mekte başta olmak üzere Hicaz’ın site devletlerinde hoşgörüyü ve işbölümüne dayalı kozmopolit ve uyumlu bir kültürel hayat meydana getirmişti. Koehler, bu ticari deneyimi, tarihsel ve kurumsal yönleriyle bir giriş perspektifinde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle kitap, akademisyenler için birçok yeni araştırmaya ön ayak olacak niteliktedir.

Ticari Deha ve İlahi Mesaj

İslam, bir iş adamı tarafından tebliğ edilen tek dindir. Hz. Muhammed, ticaretle uğraşan şehirli ve elit bir aileden geliyordu. İslam mesajını getirmesin-

¹⁰ Koehler, age, s. 201.

¹¹ Koehler, age, s. 191.

den önce ataları gibi başarılı bir iş adamıydı. Mesleğini risaletinden sonra da sürdürdü. Bu nedenle olmalı ki yeni din ticaret, tüketicinin korunması, iş ahlâkı ve mülkiyet hakkı konularında birçok şey söylüyordu.

İlahî mesajın etkileyiciliği ile ilk Müslümanların ticarî dehasının birleşmesi, İslam'ın hızlıca yayılmasını ve bu arada onların ekonomik deneyimlerinin Avrupa'ya geçişini sağladı.

Benedikt Koehler, bu kitapta İslamî kurumların ve ticarî uygulamaların Venedik ve Cenova'ya nasıl taşındığını ve buralarda nasıl yeniden şekillendiğini anlatmaktadır. Bu finansal yenilikler ortaklığın icadı, işletme yönetimi teknikleri, ticarî aritmetik ve parasal düzenlemeler gibi piyasa mekanizmalarını ihtiva ediyordu.

Avrupa'yı etkileyen başka İslam kurumları da vardı: İslam vakıfları, şirketlere ve yükseköğretim kurumlarına ilham verdi. Oxford ve Cambridge gibi ilk Avrupa üniversiteleri, Medrese eğitimini model olarak aldı.

Tüm bunlar, bize şunu söyleme hakkını açıkça verir: Piyasa ekonomisinin tüm temel kurumlarının İslamî kökenleri vardır.